

E. KRAKAUSKAS

PAPROTINIS DOROVĖS POBŪDIS

Kad ir nesvarstydamas klausimo, kodėl reikia būti doram, žmogus gali būti dorovingas,— bendraudamas su kitais visuomenės nariais, jis vadovaujasi įprastomis bendravimo taisyklėmis — papročiais. Jais kiekviena visuomenė išsiskiria iš kitų. Papročiai yra vienas iš ryškiausių visuomenės savitumo požymių. Jie buvo keliami jau seniausiuose žmonių gyvenimo aprašymuose. Senieji kronikininkai, apibūdindami kurių nors kraštų žmones, didžiausią dėmesį skyrė būtent tų žmonių papročiams.

Praeities papročių apibūdinimai padeda susikurti ne vien tikslesnę istorijos paveikslą,— tie apibūdinimai padeda giliau aiškintis dorovės raidą, kuri yra gana prieštaringa. Tą prieštaringumą rodo istorijoje pasireiškianti bendravimo papročių įvairovė.

Materialistinio visuomenės aiškinimo principai įgalina atskleisti tos įvairovės priežastis. Materializmo požiūriu, ketinimai nėra svarbiausi žmonių poelgių veiksniai. Žmonių poelgių pamatas yra objektyvaus pobūdžio materialios žmonių gyvenimo aplinkybės.

Subjektyvių ir objektyvių aplinkybių susipynimas dorovėje yra vienas iš kebliųjų klausimų. Šiame straipsnyje keliamas uždavinys jį kiek pagvildinti paprotinio dorovės pobūdžio požiūriu.

Lygindami dabartinius dorovės aiškinimus su ankstesniais, pastebime didesnių ir mažesnių skirtumų — kiekvienoje praeities visuomenėje dorovė aptariama savaip. Ir vis dėlto visoms visuomenėms buvo būdingas atkaklus siekimas kelti klausimą, kaip reiktų elgtis, taip pat nuolatinės pastangos atsakyti į tą klausimą. Nepamatuota būtų manyti, jog praeities aiškintojai neperpratę skirtumo tarp nurodymų, pamokymų ir pačios dorovės aiškinimų, dorovės supratimo. „Nikomacho etikoje“ Aristotelis teigia aiškinąs, kas esanti dorybė, ne dėl paties žinojimo, bet dėl to, kad žmonės taptų dori. Antraip, jei nepaaiškinama, kaip elgtis, iš tokio mokymo jokios naudos,— rašė etikos kūrėjas. Iš tiesų — ko vertas aiškinimas, jei neaiški jo taikomoji paskirtis, kuo jis pasitarnauja žmonėms.

Betgi taikomoji paskirtis savo ruožtu visada tiesiogiai siejasi su dalyko aiškinimu. Kuo pagrįščiau, tiksliau aiškinamas dalykas, tuo plačiau juo galima remtis sprendžiant konkretesnius klausimus.

Etika yra vienas iš seniausių mokslų, bet dorovė šių dienų tyrinėtojams kelia ne mažiau klausimų negu seniau. Ne dėl to, kad ankstesnių laikų filosofai būtų visai klaidingai ją aiškinę. Vis dėlto reikia pripažinti, kad iki naujųjų amžių dorovė buvo aiškinta per siaurai — paprastai buvo remtasi tik savo krašto, savosios bendrijos dorove. Naujaisiais amžiais to ėmė nepakakti. Žmonės, plėtojantis kapitalizmui, susiskaidę į naujoviškas antagonistines klases, socialinius sluoksnius, ėmė labiau skirtis nuo senųjų, vergovinių ir feodalinių visuomenių ir savo dorove. Pastarųjų papročiai buvo kone ryškiausias jų patriarchališkumo požymis.

Kad ir būdami patriarchališki, žmogaus poelgius labai varžantys tokie papročiai nelaikytini dorovės priešybe. Tas pažymėtina todėl, kad net ir dabar kai kuriuose etiniuose aiškinimuose pastebima tendencija atsieti dorovę nuo papročių,— tarsi papročiai būtų už dorovės ribų. Tokia nuostata būdinga ir kai kuriems tarybiniais teoretikams. Atrodo, kad šiai tendencijai reikštis didelę reikšmę turėjo G. Hėgelio požiūris. Kaip žinoma, G. Hėgelis dorovės reiškimą siejo su asmenišku apsisprendimu, asmeniškais žmogaus pažiūromis. Senoviškus, visų pirma pirmykščių žmonių papročius jis laikė asmeniškų pažiūrų priešybe, tuo atribodamas dorovę nuo senųjų papročių.

G. Hėgelis rėmėsi jam žinomais pirmykščių bendruomenių gyvenimo tyrinėjimais. Tačiau šie tyrinėjimai, palyginti su vėlesniais, teikė gana ribotą ir kai kuriais atžvilgiais gana supaprastintą ir dažnai labai iškreiptą žmonių gyvenimo būdo vaizdą. Per pastarąjį šimtmetį, ypač per paskutiniuosius kelis dešimtmečius, atskleista ilga, ne šimtus ar tūkstančius,— kaip seniau buvo manyta,— bet milijonus metų trukusi mūsų pirtakų raida. Taigi dar labiau ryškėja pirmykščių žmonių istorinės raidos pakopų skirtumai, jų dvasinės raidos skirtumai. Senesnių pakopų atstovai laikytini dorovės užuomazgų reišėjais, o vėlesnių pakopų — ir mums suprantamos dorovės puoselėtojais. Tiek iki šiol žinomų, tirtų, aprašytų pirmykščių bendruomenių, tiek klasinių, civilizuoatų visuomenių narių bendravimo papročiai yra dorovės reiškiniai. Daugelyje kalbų dorovė ir vadinama papročiais, tą sako ir pats iš graikų kalbos kilęs terminas „etika“— papročių mokymas, mokslas apie papročius. Dabar etikos darbuose kaip tik dažnai ir stokojama didesnio dėmesio papročiams,— daugiausia aptariamoms vadinamosios kategorijos, principai — dorovė per daug suabstraktinama.

Papročiai yra objektyvių veiksnių poveikio žmonėms padarinys. Jie nėra dirbtiniai, prasimanyti,— jie visad yra konkrečių aplinkybių, jų susipynimo padarinys. Tiek pirmykštis, tiek civilizotos visuomenės žmogus yra priklausomas nuo gyvenimo aplinkybių — papročiai ir rodo tą priklausomybę. Nors kiekvieno žmogaus gyvenimo aplinkybės vis kiek

kitokios, savitos, bet joms būdingi ir bendri bruožai. Papročiai ir išreiškia bendruosius žmonių gyvenimo bruožus. Nuolat veikiami panašių gyvenimo reiškinių, žmonės įpranta elgtis, bendrauti tokiu būdu, kuris jiems atrodo tinkamas,— savosios bendrijos ribose. Kiekvienos bendrijos narys yra pratinamas ir ilgainiui pats įpranta elgtis tam tikru būdu. Daugeliu žinomų atvejų elgiamasi savaime, „įprastai“. Daugelis poelgių plačiau neapmąstomi, neįsisąmoninamos jų priežastys, nors dorovės požiūriu jie yra reikšmingi. Neapmąstomi giliau, nes per ribotą laiką žmogus tiesiog nepajėgia įsisąmoninti visų elgesiui reikšmingų dalykų. Jis žino, kad elgtis reikia „tokiu būdu“, nes taip jį mokė elgtis, tokius įdiegė papročius. Papročiai padeda žmonėms susiderinti tarpusavyje, prisitaikyti prie tų aplinkybių, kurių reikšmės jie dėl vienokių ar kitokių, subjektyvių ar objektyvių priežasčių neįsisąmonina, neapmąsto. Dorovės požiūriu, svarbiausias dalykas yra ne jos pačios, ją išreiškiančių papročių supratimas, bet jų laikymasis. Tai — tikroji prielaida bendrauti. Laikosi papročių — vadinasi, pripažįsta vienas kitą bendrijos nariais, atsižvelgia į vienas kitą.

Įprastas, paprotinis bendravimas laiduoja sklandesnį, veiksmingesnį visų gyvenimo sričių tvarkymą. Pačius papročius, jų pastovumą laiduoja gyvenamos vietos, dirbamo darbo, gyventojų pastovumas. Kintant šioms bei kitoms aplinkybėms, kinta ir papročiai — seni išnyksta, atsiranda naujų.

Pirmųjų žmonių papročių pastovumas, griežtumas rodo ir tų žmonių gyvenimo sąlygų pastovumą, daug ilgesnę tų sąlygų trukmę negu klasinių visuomenių gyvenimo atveju. Ilgai gyvavusių papročių nykimas yra sunkiai, priešaringai išgyvenamas.

Iš tiesų kiekvienu gyvenimo atveju ieškoti, pačiam asmeniui kurtis elgesio būdą yra neįmanomas dalykas. Didelė elgsenų įvairovė trukdytų susiprasti, trikdytų bendravimą, visos visuomenės gyvenimą; bandantys kitaip negu įprasta elgtis veik visad tokius sutrikimus patiria. Papročiai buvo ir tebėra vienas opiausių, labiausiai rūpimų žmonėms klausimų. Kiekvienos visuomenės gyvenimo sąlygomis senasis posakis „O tempora! O mores!“ įgyja naujos reikšmingos prasmės.

Papročiai išreiškia esamą, visuomenėje paplitusią dorovę. Jie yra atsakas į etikos klausimą, kokia dorovė yra, kaip žmonės iš tikrųjų vertina vienas kitą. Bendravimo papročiais išsakomos dorovinės žmonių pažiūros, jų galvosena. Kaip iš tikrųjų vertinama, taip išreiškiamą elgsena.

Dorovinės pažiūros, gėrio ir blogio, gyvenimo tikslo supratimas yra tolimesni elgesio atžvilgiu dalykai. Supratimas, kas turėtų būti, kaip reikia elgtis, ko siekti, yra ir žmogaus laisvės, ir priklausymo požymis. Žmogus gali susikurti ir susikuria svajones apie kitoki, „geresnį“ elgesį, žmonių santykius, visą gyvenimą. Neįstengdamas daugeliu atvejų tvarkyti gyvenimo pagal savo siekius, žmogus susikuria šių siekių įgyvendinimo vaizdinius. Tokio pobūdžio vaizdiniai rodo, kad žmogus nėra visa-

galis,— daug kas vyksta visai kitaip negu jis norėtų. „Turėtų būti kitaip“, bet yra „šitaip“. Žinomas K. Markso ne kartą pažymėtas reiškinys: sudėtingesnės, žmogui mažai pavaldžios aplinkybės — vaizdingesnės, labiau atitrūkusios nuo tų aplinkybių žmogaus svajonės, vaizdiniai.

Tuo tarpu papročiai būna glaudžiai susiję su tomis aplinkybėmis, kurios juos sąlygojo. Nykstant toms aplinkybėms, atsirandant naujoms, atsiranda ir nauji papročiai. Kiekvieno žmogaus gyvenimo aplinkybės kinta netolygiai. Dėl to yra sąlygos ir seniems papročiams reikštis — išlieka ir senų papročių saugotojų. Kartais,— o tas matyti ir socializmo raidos sąlygomis,— senus papročius siekiama suderinti su naujomis aplinkybėmis, suteikti jiems naują turinį. Senoji karta siekia palaikyti tuos papročius, kurie jai padėtų išlaikyti ryšius su jaunąja karta. Pastaroji, paveikta naujų visuomeninių aplinkybių, naujaip vertindama senuosius papročius, patiria ir sunkumų, ieškodama, „išbandydama“ naujus elgesio būdus. Šiomis papročių nykimo, kitimo, atsiradimo aplinkybėmis plačiau atsiskleidžia ir dorovės, ir iš viso žmonių gyvenimo bendresnio supratimo vaidmuo. Papročiai nebeaprepia visos sparčiai kintančių gyvenimo sąlygų įvairovės,— daugeliu atvejų pačiam žmogui reikia nuspręsti, kaip elgtis. Žmogaus supratingumas tampa lemtinga apsisprendimo prielaida. Kuo platesnės, daugiau žiniomis pagrįstos individo pažiūros, tuo tikslingesnis — visuomenės, jos viešosios nuomonės požiūriu — sprendimas.

Tokiais atvejais ryškėja papročių vaidmens ribotumas. Jie yra veikningi įprastinėmis, pasikartojančiomis gyvenimo aplinkybėmis,— išreiškia tomis aplinkybėmis sukauptą žmonių bendravimo patirtį. Įprastinių papročių elgesio tikslingumui nužymėti ima nebepakakti greičiau kintančiomis, įvairuojančiomis aplinkybėmis,— čia turi spręsti pats žmogus. Papročių žmogui sunku apsispręsti,— papročiai jį varžo, todėl jis gali ir sutrikti, o tuo atveju jis greičiau paveikiamas išorinių, atsitiktinių veiksnių. Iš patirties žinome, kad griežtų, sustabarėjusių papročių žmogus neįprastomis, sparčiai kintančiomis gyvenimo aplinkybėmis dažnai tampa dorovės normų pažeidinėtoju. Įpratęs sekti kitais, naujomis aplinkybėmis, atsidūręs tarp naujų žmonių, taip pat pasėka „kitais“, naujais žmonėmis. Žmogus tarsi neturėjo savo nuomonės, savo įsitikinimų ir todėl buvo greitai paveiktas kitų. Atrodytų, šie atvejai paremtų požiūrį, kad dorovė skirtina nuo papročių, kad ji sietina su asmeniškais žmogaus pažiūromis. Tik asmenišką pažiūrą įgalinančios žmogų apsispręsti, kaip elgtis.

Bet asmenišką pažiūrą, kuriamos remiantis viešąja nuomone, daugiau ar mažiau derinasi su ja. O viešoji nuomonė išreiškiama ir papročiais. Kad žmogus galėtų bendrauti su kitais, jis juos turi pripažinti esant žmonėmis, turi juos doroviškai vertinti. Nors doroviniai vertinimai išsakomi kaip asmenišką nuomonę, bet jų turinys siejasi su viešąja nuomone. Papročiai, būdami viena iš viešosios nuomonės apraiškų, yra asmenišką nuomonę atrama. Kiekvienas, bendraudamas su kitais, turi į papročius atsižvelgti.

Kaip, koku mastu atsižvelgiama į papročius,— priklauso nuo bendros pažiūros į žmogų, į gyvenimą. Tokią pažiūrą labai veikia asmeniška bendravimo patirtis. Jei tokia patirtis nevienoda,— papročių vykdymas būna skirtingas. Dorovei pažinti svarbiausia yra papročių vykdymo pobūdis. Griežti ar žiaurūs papročių pasireiškimo atvejai nėra pakankama prielaida dorovei apibūdinti. Ir griežtų, žiaurių papročių bendrijose, tarp jų ir pirmykštėse, būta ir pakantumo, ir gailėstingumo, ir kilnumo. Ir priešingai,— laisvesnių papročių civilizuotose klasinėse visuomenėse žiaurumo, klastos, neapykantos atvejai pranoksta žinomus panašaus pobūdžio pirmykščių žmonių gyvenimo atvejus. Seniau, ypač vadinamųjų naujų kraštų atradimų laikais, buvo paskelbta daug išpūdžių apie atrastų kraštų žmonių papročius, daug kalbėta apie pirmykščių žmonių prietaringumą, tamsumą, žiaurumus. Labiausiai tuos bruožus kėlė tie, kurie stengėsi pavergti ir apiplėšti atrastų žemių gyventojus. Naujų žemių užkariautojai stengėsi pateisinti savo žiaurų elgesį su nukariaujamais žmonėmis. Tuo tarpu tie, kurie vadovavosi pakantą, pagarba, dažniau ir patys patyrė tokius pat vietinių žmonių nusistatymus ir dėl to galėjo tiksliau, nuodugniau susipažinti su atrastų kraštų žmonių gyvenimo būdu.

Skirtingų visuomenių žmonės visais laikais galėjo bendrauti tarpusavyje, suprasti vieni kitus, nes juos siejo daugelis bendrų ypatybių. Reikšmingas vaidmuo čia priklausė papročiams. Jų pripažinimas laidavo glaudesnius ryšius. Papročių savitumas leidžia reikštis ir tokioms ypatybėms, kurios būdingos visiems žmonėms.

Skirtingomis istorinėmis gyvenimo aplinkybėmis reiškiasi panašūs poreikiai bei su jais susiję jausmai, nuotaikos, t. y. tokie dvasiniai reiškiniai, kurie padeda žmonėms susiderinti. Įvairių istorinių laikų žmonės, patirdami panašių gamtinių ir visuomeninių aplinkybių poveikį, patiria panašius jausmus, nuotaikas, bet juos išreiškia kiekvieniems įprastu būdu. Žmonių bendravimo išgyvenimams papročiai suteikia savitą pavidalą, nužymi jausmų išreiškimo mastą.

Žinomas senųjų laikų papročių griežtumas, suprantama, buvo patiriamas ir dvasinių išgyvenimų srityje. Bet ir čia nuo seniausių laikų šis griežtumas dažniausiai pažeidžiamas. Jausmų apraiškos asmeniškuose santykiuose paryškina žmogišką dorovės pobūdį. Kiekvienai žmonių kartai būdinga teigti „taip negalima“, „taip nesielgiama“, ir vis dėlto kiekvienoj žmonių kartoj vis atsiranda tokių, kuriems „taip galima“, kurie „taip elgiasi“. Ypač tas būdinga artimų žmonių, pirmiausia tėvų ir vaikų santykiams. Žinomuose seniausiuose raštuose skaitome tėvų nusiskundimus vaikais. Pastaruosius, sulaukusius savo vaikų, galima sakyti, visais laikais ištinka toks pat likimas. „Pažangus“ vaikas tampa „pasenusių“ papročių tėvu. Kiekvienoj visuomenėj keliamas paprotys gerbti tėvus, ir kiekvienoj visuomenėj jis vykdomas prieštaringai,— dažniau reiškiamą kritišką pagarba. Tuo tarpu beatodairiškas paklusnumas tampa pagarbos priešybe— neapykanta. Šiais stiprių jausmų bei nuotaikų ir pačių poel-

gių atvejais papročiai, istoriškai žiūrint, vaidina pusiausvyros veiksnio vaidmenį,— jie skatina žmones tvardyti, derinti, sutarti. Šiuo, papročių vaidmens, požiūriu jų nykimas paprastai laikomas žmonių pakrikimo, dorovinio nuopuolio požymiu.

Materialaus ir dvasinio žmonių gyvenimo raida paskatina kelti papročių vertingumo klausimą. Sukuriamos naujos materialaus ir dvasinio pobūdžio aplinkybės skatina žmogaus savaimingumą, jo reikšimosi visuomeninį reikšmingumą. Našesnis darbas, didesnis dalykų išmanymas teikia žmogui daugiau pasitikėjimo pačiam savarankiškiau spręsti iškilusius klausimus. Nuolat gilėjant žinijai, papročiai ima atrodyti antriniu arba tiesiog pasenusiu reiškiniu, tuo labiau kai ji žmogui padeda susikurti jo moksliško išmanymo visagalybės įspūdį, kai ima plisti mokslo visagalybės vaizdinys. Tokią nuomonę jau daugiau kaip prieš du šimtus metų pasmerkė Ž. Ruso, keldamas klausimą, ar mokslų ir menų atgimimas sukilnines papročius. Vis dėlto būtų neteisinga manyti Ž. Ruso buvus anų laikų papročių nekritišką gynėją, mokslo, meno pažangos priešininką. Kylančio kapitalizmo sąlygomis žymusis prancūzų mąstytojas teigė didesnę žmogaus savaimingumą, jo vertingumą, teisę naudotis švietimo, visos socialinės pažangos vaisiais. Savo auklėjimo samprata jis pasireiškia kaip griežtų, žmogaus individualybės raidą varžančių auklėjimo papročių priešininkas. Šis požiūris skatino kelti klausimą dėl kūrimo tokių papročių, kurie laiduotų darnesnę, savaimingesnę individo raidą.

Papročių ir mokslo, meno santykio klausimas yra sudėtingas, daugiaprasmis. Mokslas veikia papročius: mokslo žinios keičia žmonių galvoseną, keičiasi ir papročiai. Bet ir papročiai turi reikšmės mokslui — jie, kaip ir kiti veiksniai, veikia mokslo taikymo būdą. Nuo pat gyvenimo pradžios žmogus yra veikiamas tam tikro bendravimo būdo, bendravimo papročių, įpročių. Šie veiksniai vaidina ypatingą, daugeliu atvejų lemtingą vaidmenį dorovinėje žmogaus raidoje. Mokslas, jo žinių įgijimas padeda išryškinti tų veiksnių veiksmingumą, bet nepakeičia jų, nevaidina dorovinių vertybių vaidmens — tą vaidmenį vaidina pačios anksčiau įgytos, išsiugdytos dorovinės vertybės, papročiai. Todėl, siekiant paaiškinti įvairių reiškinių — tarp jų ir mokslo, meno — vaidmenį žmonių gyvenime, reikia aiškinti ir papročius, jų sąryšį su kitais reiškiniais.

Dabar, kai socialistinės visuomenės raida tokia sparti, marksistinei etikai iškyla naujų uždavinių. Sėkmingesnę šių uždavinių sprendimą laiduoja platesnis, nuoseklešnis socialistinės visuomenės dorovės, bendravimo papročių ištyrimas, glaudesnis sąryšis su kitais, tuos papročius tiriančiais mokslais. Toks dorovės aiškinimo būdas padeda tiksliau spręsti apie jos vaidmenį atsirandančiomis naujomis visuomeninėmis žmonių gyvenimo aplinkybėmis.